

Morele argumentatie en bezorgdheid over kernbewapening

Enkele empirische studies onder jongeren*

M. H. VAN IJZENDOORN

Vakgroep Wijsgerige en Empirische
Pedagogiek Rijksuniversiteit te Leiden

Samenvatting

In twee empirische studies wordt de samenvatting van morele argumentatie en bezorgdheid over kernbewapening bestudeerd. De eerste studie betreft 93 eerste- en tweedejaars pedagogiek-studenten; de tweede studie is verricht onder 92 leerlingen uit het Kort Middelbaar Beroepsonderwijs (KMBO).

Het moreel argumenteren van de respondenten is onderzocht middels een Nederlandse bewerking van de 'Sociomoral Reflection Objective Measure' (SROM) waarin twee klassieke Kohlberg-dilemmata centraal staan. De bezorgdheid over de kernbewapening is gemeten via een Nederlandse bewerking van de Inventory of Nuclear War Attitudes (INWA). Voorts zijn vragen gesteld over (partij-) politieke standpunten, en standpunten m.b.t. de plaatsing van kruisraketten in Nederland.

De resultaten van deze studie wijzen uit dat respondenten met een grotere bezorgdheid over en betrokkenheid op de problematiek van de kernbewapening een hogere score op de test voor morele argumentatie hebben.

1 Inleiding

De kernwapenwedloop heeft niet alleen politiek-strategische betekenis maar ook pedagogische en psychologische relevantie. Op grond van klinische indrukken hebben psychiaters als Lifton (1982), Escalona (1982) en

Schwebel (1982) recent gewaarschuwd voor de mogelijke psychische gevolgen van opgroei in een tijdperk van versnelde kernbewapening. Angst, onzekerheid, machteloosheid en cynisme zouden de houding van jongeren kunnen gaan kenmerken in een sociale omgeving waarin een wereldbedreigend kernwapenarsenaal als een vanzelfsprekende zaak lijkt te worden beschouwd. Psychologen als Klineberg (1984) en De Rivera (1984) hebben opgeroepen tot intensieve studie van de psychische gevolgen van de kernwapenwedloop en gepleit voor onderzoek naar de pedagogische implicaties. In het onderwijs zou bijvoorbeeld de kernbewapening een speciaal onderwerp van discussie in lessen maatschappijleer of politieke vorming moeten zijn. Themanummers van de American Journal of Orthopsychiatry (1982), de Journal of Social Issues (1983) en de Harvard Educational Review (1984) maken duidelijk dat in het buitenland een levendige belangstelling is ontstaan voor de invloed van de kernwapenwedloop op ontwikkeling, onderwijs en opvoeding.

In Nederland valt echter op gedragswetenschappelijk en pedagogisch terrein nauwelijks enige activiteit van belang te bespeuren. Behalve enkele schuchtere fenomenologische pogingen om de kinderlijke beleving van oorlog en vrede in kaart te brengen (Maasen, Peek & Vriens, 1984), is er slechts in pretentieuze bewoordingen gesproken over de noodzaak van een 'pedagogiek voor de vrede', zonder overtuigende theoretische en empirische basis (Aspesslagh, Vriens & Zoon, 1981). Dat is des te merkwaardiger omdat juist in Nederland de politieke discussies rond de plaatsing van de kruisraketten in brede kring zijn gevoerd en in 1984 tot massale demonstraties van honderdduizenden mensen hebben geleid. De pedagogische provincie blijkt maar moeilijk toegankelijk voor actuele maatschappelijke gebeurtenissen.

In dit artikel zullen we proberen aan te tonen dat de cognitieve ontwikkelingstheorie voor moreel argumenteren (Piaget, 1934; Kohlberg, 1981) een vruchtbaar uit-

* De auteur is Th. Zijlmans erkentelijk voor zijn bijdrage aan het verzamelen en coderen van de gegevens. In dit artikel wordt Kohlbergs theorie van de morele argumentatie bekend verondersteld.

gangspunt voor pedagogisch onderzoek naar kernbewapening vormt. Het thema van de kernbewapening heeft een belangrijke morele dimensie. In pleidooien tegen de plaatsing van meer kernwapens worden naast politiek-strategische argumenten vaak ook morele overwegingen naar voren gebracht. Kernbewapening wordt daarbij bijvoorbeeld beschouwd als een massieve overtreding van het principe van gelijk recht van iedere generatie op een menswaardig bestaan, omdat na de verschrikking van een 'nucleaire winter' van een dergelijk bestaan nauwelijks meer sprake zou kunnen zijn. Opvallend is echter ook dat de voorstanders van uitbreiding van het aantal kernwapens zich soms bedienen van morele categorieën om hun standpunt te beargumenteren. Dan wordt bijvoorbeeld gewezen op de noodzaak de fundamentele vrijheden en rechten van het individu te beschermen tegen beperking van buitenaf, desnoods door kernwapengeweld of dreiging ermee, zeker als de potentiële vijand zijn bijdrage aan de kernwapenwedloop blijft leveren. Indien er een belangrijke morele dimensie te onderkennen valt aan de problematiek van de kernbewapening dan kan het pedagogisch gezien belangrijk zijn de 'praktische rationaliteit' van jongeren te stimuleren, d.w.z. hun moreel argumenteren te verhelderen en op een hoger plan te brengen. Aan de cognitieve ontwikkelingstheorie kunnen hiervoor pedagogisch-didactische richtlijnen worden ontleend (Van IJendoorn, 1983).

In twee empirische studies zullen we nagaan hoe verschillende standpunten over de kernbewapening gerelateerd zijn aan morele argumentaties. Onze hypothese daarbij is dat jongeren met een grotere bezorgdheid over en een grotere politieke betrokkenheid op het probleem van kernbewapening een hoger niveau van morele argumentatie in termen van de cognitieve ontwikkelingstheorie te zien zullen geven dan jongeren die minder betrokken zijn. We ontlene deze hypothese aan eerder theoretisch en empirisch werk over de politieke relevantie van morele argumentatie (Van IJendoorn, 1980). Zo is aangetoond dat proefpersonen die op een hoger moreel niveau argumenteren vaker hun deelname aan de bekende Milgram-experimenten weigeren dan proefpersonen op een lager niveau (Keniston, 1969). Men lijkt zich in een dergelijk experiment eerder bewust te zijn van de

ontoelaatbaarheid van de aantasting van fundamentele vrijheden en rechten van een individu op grond van 'wetenschappelijke' belangen. Datzelfde resultaat komt naar voren uit onderzoek naar de relatie tussen morele argumentatie en deelname aan acties voor het recht op vrije meningsuiting (Haan, Smith & Block, 1964; Fishkin, Keniston & McKinnon, 1973; Fontana & Noel, 1973; Nassie, Abramowitz & Youmans, 1983). In de neo-Frankfurter traditie geldt morele argumentatie als één van de voorwaarden voor de verwerving van een 'communicatieve competentie' waarmee op rationele wijze aan de politieke discours kan worden deelgenomen (Habermas, 1976).

Nu kan de vraag naar de relatie tussen morele argumentatie en houding tegenover de kernwapenwedloop in deze bijdrage alleen indirect worden beantwoord. Door na te gaan hoe verschillende standpunten over kernwapening samenhangen met morele argumentaties op een geheel ander terrein, namelijk dat van Kohlbergs dilemma's, kan de competentie tot morele argumentatie van voor- en tegenstanders van voortschrijdende kernbewapening worden blootgelegd. Hun daadwerkelijke uitoefening ('performantie') van deze competentie op het specifieke terrein van de kernbewapening is daarmee nog niet getraceerd. Daarvoor zou het noodzakelijk zijn te onderzoeken welke argumenten nu precies voor een bepaald standpunt tegenover kernbewapening worden aangedragen en van welk moreel gehalte deze zijn. Hier is een meer bescheiden vraag centraal gesteld, en wel of er ook een indirecte empirische illustratie is voor de invloed van de competentie tot morele argumentatie op de houding tegenover de kernbewapening en tegenover verwante politieke onderwerpen.

De hypothese dat er een samenhang bestaat tussen morele argumentatie over enkele Kohlberg-dilemma's en de houding tegenover de kernbewapening, is onderzocht in een groep van 93 eerste- en tweedejaars pedagogiek-studenten en in een groep van 92 leerlingen uit het Kort Middelbaar Beroeps-onderwijs. De twee studies zijn apart uitgevoerd en zullen daarom hieronder ook apart worden gerapporteerd. Convergence van resultaten van onderzoek onder zeer uiteenlopende populaties kan de geloofwaardigheid van conclusies ten goede komen.

STUDIE 1

2 Methode

2.1 De proefpersonen

Aan het eerste onderzoek namen 93 eerste- en tweedejaars studenten pedagogiek te Leiden deel. De afname van de vragenlijst gebeurde tijdens inleidende colleges psychologie en ontwikkelingspsychologie in het cursusjaar 1984/85. In de vragenlijst zelf waren de instructies voor de respondenten opgenomen (zie Van IJzendoorn, 1985, voor een volledige weergave van de vragenlijst). Duur van de afname was gemiddeld ongeveer een uur. Er was geen sprake van weigering tot deelname bij de studenten die het betreffende college bezochten.

De gemiddelde leeftijd was 23,5 jaar (minimum 18 jaar, maximum 47 jaar; $SD = 6.3$). In de steekproef zijn de vrouwelijke respondenten sterk oververtegenwoordigd: 80% is vrouwelijk. De pedagogiek is de laatste jaren ook landelijk steeds meer een vrouwenstudie geworden.

De sociaal-economische status van de respondenten, gemeten aan het beroep van de vader (normen ontleend aan de in Nederland gangbare ITS-methode, Van Westerlaak, Kropman & Collaris, 1975) is op een 6-puntsschaal van ongeschoolde beroepen (1) naar academische beroepen (6) gemiddeld 4.5 ($SD = 1.4$; $n = 90$). De hogere sociaal-economische strata zijn in deze studentengroep ruim vertegenwoordigd, zodat op dit punt sprake is van een beperkte generaliseerbaarheid van de resultaten.

Door vergelijking van deze steekproef met een perfect aselechte landelijke steekproef van het NIPO, het Nederlands Instituut voor Publieke Opinie en het Marktonderzoek ($n = 1073$) is geprobeerd de mate van 'generaliseerbaarheid' enigszins te traceren. De vraag hierbij is in hoeverre de Leidse pedagogiek-studenten afwijken op enkele voor dit onderzoek relevante variabelen in vergelijking tot een aselechte en omvangrijke landelijke steekproef. Elders (Van IJzendoorn, 1985) heb ik laten zien dat de Leidse steekproef vooral qua sekse-verdeling verschilt van de landelijke steekproef, maar dit lijkt opvallend weinig invloed te hebben op de verdeling op andere variabelen. Zo lijkt de distributie over de variabele 'kerkelijke ge-

zindte' en 'politieke partijkeuze' een aardige weerspiegeling van de landelijke trend althans in dezelfde leeftijdscategorie. Uit de verdeling van de antwoorden op de vragen over de kruisraketten blijkt verder dat de pedagogiek-studenten er beslist geen buitennissige ideeën en opvattingen op na houden. De afwijkingen zijn marginaal. Er lijkt een iets sterkere antipathie tegen kernbewapening te bestaan bij de pedagogiek-studenten maar dezelfde groep lijkt daarentegen wat 'realistischer' over de bewapening in het Oostblok, en ze is beduidend pessimistischer over de kans dat de kruisraketten toch niet in Nederland geplaatst zullen worden. De generaliseerbaarheid van de resultaten van deze studie lijkt daardoor wat minder beperkt dan op grond van de sekse-verdeling wordt gesuggereerd.

2.2 Procedures

In de vragenlijst is een drietal clusters vragen opgenomen, voorafgegaan door een instructie over de wijze van invullen en een paar voorbeelden van ingevulde vragen. De eerste cluster vragen werd ontleend aan de 'Sociomoral Reflection Objective Measure' (SROM: Gibbs, Arnold, Morgan, Schwartz, Gavaghan & Tappan, 1984). Het is een groepsgewijze af te nemen schriftelijke multiple choice test naar aanleiding van twee bekende Kohlberg-dilemmata: het Heinz-dilemma waarin wettelijke verplichting en het recht op leven tegenover elkaar staan, en het belofte-dilemma waarin gehoorzaamheid aan ouders tegenover de waarde van een afspraak of belofte tussen kind en volwassene wordt gesteld. De tweede cluster vragen is een Nederlandse bewerking van de Inventory of Nuclear War Attitudes (INWA: Gruneich, Weldon & Zecker, 1983). Deze attitude-schaal is in de Verenigde Staten ontwikkeld om de bezorgdheid over kernbewapening te meten. Met deze schaal wordt internationaal vergelijkend onderzoek verricht onder studenten-populaties in Amerika, Zweden, Engeland, de Bondsrepubliek en Nederland (zie Stockmon, 1984). De schaal bestaat uit een 24-tal uitspraken waarop de respondent via een 9-puntsschaal kan reageren met instemming of afwijzing. Het derde cluster vragen heeft betrekking op achtergrondvariabelen zoals leeftijd en op zaken als politieke partijkeuze, godsdienst en

standpunten inzake het debat over de plaatsing van kruisraketten in Nederland.

2.2.1 *De Nederlandse versie van een test voor morele argumentatie (SROM)*

Zoals gezegd is in deze studie gebruik gemaakt van een schriftelijke versie van het moreel-oordeelsinterview dat Kohlberg en collega's ontwikkelden. De schriftelijke versie (SROM) is geconstrueerd door een naaste medewerker van Kohlberg, John Gibbs, en is een herkenning- en geen produktiemeting: het gaat erom dat de respondenten uit een reeks voorgegeven argumenten op verschillende morele niveaus dat argument selecteren dat het dichtst in de buurt van hun eigen idee ligt. Doorgaans leidt een dergelijke procedure tot een hoger eindniveau dan wanneer de respondent zelf argumenten moet bedenken. Voor een beschrijving van de Kohlbergstadia moeten we verwijzen naar Kohlberg (1981) of voor een Nederlandse publikatie hierover naar Van IJzendoorn (1981). De eindscore van de SROM is een gewogen som van de scores op de clusters vragen die aan ieder dilemma zijn gekoppeld, en deze loopt van 100-500.

Gibbs en zijn collega's hebben de SROM uitvoerig op betrouwbaarheid en validiteit getoetst. Test-hertest betrouwbaarheid was bijv. .82, de α -betrouwbaarheid .84. De concurrente validiteit met de uitkomsten van de klassieke interviewprocedure was redelijk: ($r(21) = .66$); de scores op de SROM waren gemiddeld één derde niveau hoger dan de scores op de MJI (het interview). In de test zelf is een aantal pseudo-antwoorden opgenomen waardoor respondenten met een sterke neiging tot 'sociaal wenselijk' antwoorden uitgeselecteerd kunnen worden.

De SROM werd eerst in het Nederlands vertaald door twee onafhankelijke vertalers. Verschillen in vertaling werden in een discussie door consensus opgelost. Vervolgens werd de Nederlandse versie door een hooggekwalificeerde vertaler in het Engels terugvertaald. Verschillen tussen de oorspronkelijke versie en de vertaalde variant werden met de andere vertalers doorgesproken en leidden tot bijstelling van de Nederlandse versie. Deze versie werd ten slotte aan een proefgroep van 7 personen ter invulling voorgelegd, waarna nog enkele marginale wijzigingen werden aangebracht.

Omdat de betrouwbaarheids- en validiteitsgegevens voor de Amerikaanse versie onduidelijk positief waren, met name voor 'normale' scholieren-, studenten- en volwassenen-populaties, werd geen vooronderzoek naar de eigenschappen van de Nederlandse versie gedaan. Wel werd uit de gegevens van het hoofdonderzoek de alpha-betrouwbaarheid gedestilleerd. Gezien de scheve verdeling op de items werd de gestandaardiseerde item alpha berekend, en deze bedroeg .67. De alpha-betrouwbaarheid ligt tegen de ondergrens aan van wat bijvoorbeeld Nunnally voor fundamenteel onderzoek nog aanvaardbaar acht (1978, p.245).

De gemiddelde score op de SROM was 397 ($SD = 28$). Morele argumentatie bleek niet samen te hangen met sekse, leeftijd of SES. Ook de politieke positie op de links-rechts dimensie bleek niet met de SROM-score gecorreleerd ($r(81) = -.20$; n.s.).

2.2.2 *De schaal voor meting van bezorgdheid over kernbepapening (INWA)*

De INWA meet de bezorgdheid van respondenten over de voortschrijdende kernbepapening. Respondenten met een hoge score geven te kennen dat zij kritisch afwijzend staan tegenover de name van Oost en West aan de kernwapenwedloop. De kritisch afwijzende houding kan betrekking hebben op de persoonlijke consequenties van een daadwerkelijke of dreigende kernoorlog. Deze houding kan daarnaast ook op politiek-strategisch vlak betrekking hebben en impliceert dan de gedachte dat elke partij in een kernoorlog de verliezer zal zijn. Een lage score op de INWA duidt op een wat optimistischer kijk op de gevolgen van een kernoorlog voor de eigen persoon. Ook impliceert een lage score de idee dat er politiek-strategische winst te behalen valt met (dreiging met) kernwapens. Het conglomeraat van ideeën over kernwapening op persoonlijk en politiek-strategisch vlak is hier aangeduid met de term 'bezorgdheid over kernbepapening'.

Om de samenhang van de twee facetten te benadrukken is hier en daar ook de term 'bezorgdheid over en betrokkenheid bij de kernbepapening' gebruikt in plaats van de term 'bezorgdheid over kernbepapening'.

De Nederlandse vertaling van deze schaal is op dezelfde wijze tot stand gekomen als de SROM. Inhoudelijk werden enkele items aan

specifiek Nederlandse situatie aangepast. Enkel voorbeelden zijn:

(3) Er is geen reden voor een land haar voorraad kernwapens te verminderen, tenzij haar vijanden hetzelfde doen.

(9) De bedreiging van een kernoorlog heeft erg weinig invloed op mijn dagelijks leven gehad.

(19) Het is mogelijk een kernoorlog op beperkte schaal te hebben.

(22) Het is waarschijnlijk dat er binnen 10 jaar een kernoorlog plaatsvindt.

De antwoorden kunnen worden gegeven op een negenpuntsschaal, lopend van 'heel erg mee oneens' tot 'heel erg mee eens'. In het Amerikaanse onderzoek met de INWA bleek de schaal een goede alpha-betrouwbaarheid te hebben: .83 (studenten) en .72 (high-school). De alpha-betrouwbaarheid van de INWA was in deze steekproef .79 na verwijdering van de drie items met een lage item-totaal correlatie (zie Van IJzendoorn, 1985 voor de uitkomsten van de principale componenten analyse). De gemiddelde score op de INWA is 5.1 (schaal van 0-8), $SD = .8$. De concurrente validiteit van de INWA wordt bevestigd door een afwijzende houding van hoge scoorders op de INWA tegenover de plaatsing van kruisraketten in Nederland ($F(2,87) = 21.68$; $p = .000$; $\eta^2 = .33$). Ook hangt een hoge score op de INWA samen met meer ervaring in protestacties tegen kernbewapening ($F(1,91) = 26.15$; $p = .000$; $\eta^2 = .22$) en met een grotere wens tot deelname aan protestacties in de toekomst ($F(1,90) = 25.49$; $p = .000$; $\eta^2 = .22$). Overigens betekent een hogere score op de INWA niet, dat de respondent een minder realistische kijk op de bewapening van de Oostblokstaten heeft ($F(1,86) = 1.29$; $p = .26$) of optimistischer over de toekomst, m.n. de plaatsing van kruisraketten is ($F(1,88) = .07$; $p = .79$).

2.2.3 *Het effect van de vraag-volgorde*

Het is niet ondenkbaar dat een indringende confrontatie met een tweetal morele dilemma's effect heeft op de mate waarin de respondenten zich bezorgd over en betrokken voelen bij een actueel politiek thema als de kernbewapening. Daarom heeft de helft van de proefpersonen een vragenlijst gekregen waarin eerst de SROM-vragen moesten worden beantwoord en pas dan de INWA-

items, terwijl de andere helft de omgekeerde volgorde voorgelegd kreeg. Eenweg variantie-analyses werden uitgevoerd om te bepalen of er sprake was van een volgorde-effect. Hieruit bleek dat de volgorde geen invloed had op de mate van 'bezorgdheid over kernbewapening' ($F(1,80) = 3.60$; n.s.). Wel werd een significant effect van volgorde op de SROM-score vastgesteld ($F(1,80) = 6.0$; $p = .02$). De afname van de SROM als eerste test geeft een gemiddeld hogere SROM-score ($\bar{X} = 405$), dan wanneer eerst de INWA wordt afgenomen ($\bar{X} = 390$). Dat zou op een onverwacht vermoeidheidseffect kunnen duiden. Het volgorde-effect lijkt niet zo omvangrijk dat het mogelijk samenhangen tussen variabelen zou kunnen overschaduwen of bepalen. In de multivariate analyse van de belangrijkste variabelen zal het volgorde-effect worden gecontroleerd (zie par. 3.2 en 5.2).

3 *Resultaten*

3.1 *Bezorgdheid over kernbewapening bij pedagogiekstudenten*

De gemiddelden op onderdelen van de schaal 'bezorgdheid over kernbewapening' lopen nogal sterk uiteen. Er zijn een paar extreme uitspraken bij die niemand voor zijn/haar rekening zou willen nemen. Dat geldt bijvoorbeeld voor item 24 'Als er ooit een kernoorlog op grote schaal plaatsvindt, bestaat er een goede kans dat ik hem zonder letsel overleef'. Men is dus 'realistisch' over de gevolgen van een massale kernoorlog, maar tegelijk tamelijk optimistisch over de kansen op preventie van een kernoorlog: men acht het niet dwaas kinderen op de wereld te zetten onder de bedreiging van een kernoorlog (item 6), en men vindt dat de mensheid wel degelijk iets kan doen om een kernoorlog te voorkomen (item 8). Verder is men erg sceptisch over het winnen van een oorlog (item 10 en 20) of het handhaven van de vrede (item 12) middels kernwapens. Men is het ten slotte van harte eens met de uitspraak dat elk land ter wereld direct zijn arsenaal kernwapens zou moeten vernietigen (item 16). Over de meer genuanceerde uitspraken is men het onderling veel minder eens: op deze items wordt behoorlijk gespreid geantwoord (zie Van IJzendoorn, 1985 voor de gemiddelden en standaarddeviaties van alle items).

3.2 Morele argumentatie en houding tegenover kernbewapening

Een hogere score op de SROM leidt niet tot een minder realistische visie op de voortgang van de kernbewapening in de Oostblokstaten. Op de vraag of het waar/onwaar is dat ook in het Oostblok steeds mee kernwapens worden opgesteld antwoorden hoge en lage scoorders op de SROM niet verschillend ($F(1,76) = .03$; $p = .87$). Ook verschillen ze niet in verwachting over toekomstige plaatsing van kruisraketten in Nederland ($F(1,78) = 1.10$; $p = .30$). Er is verder geen significant verschil in SROM-scores tussen respondenten die het goed/jammer/slecht vinden, als er na debatten in de Tweede Kamer zou worden besloten een aantal kruisraketten in Nederland te plaatsen. De meeste respondenten vinden een dergelijk besluit jammer of slecht.

In antwoord op de vraag of er voor Rusland en de andere Oost-Europese landen een militair tegenwicht nodig is in West-Europa, antwoordt ongeveer één derde dat dat niet nodig is en deze respondenten hebben gemiddeld een significant hogere score op de SROM dan de overigen ($\bar{X} = 410$ versus $\bar{X} = 390$; $F(1,79) = 9.20$; $p = .003$). Deze kritische opstelling tegenover de bewapeningswedloop heeft in het verleden juist bij respondenten met een hoge SROM score vaker tot protestacties tegen kernbewapening geleid dan bij respondenten met een lagere score op de SROM. Dit gegeven is in Tabel 1 beschreven.

Overigens is er geen verschil in SROM-score tussen respondenten die al dan niet te kennen geven in de toekomst actie te willen voeren tegen kernbewapening ($F(1,79) = 1.28$; $p = .26$).

De kritische opstelling tegenover de kernwapenwedloop juist van respondenten met

Tabel 1 Actie-ervaring en morele argumentatie (SROM)

Actie-ervaring	Morele argumentatie (SROM)			
	\bar{X}	SD	n	
1. ja	404	29	48	$F = 5.5$ $p = .02$ $\eta^2 = .06$
2. nee	389	27	34	
Totaal	397	28	82	

een hoge SROM-score blijkt ook uit de samenhang van SROM en de mate van bezorgdheid over de kernbewapening, de score op de INWA. De Pearson correlatie tussen SROM en INWA is: $r(81) = .35$ ($p < .001$).

Heel opmerkelijk is het dat een kwart van de respondenten op de vraag of Nederland lid moet blijven van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), een duidelijk ontkennend antwoord geeft en dat juist deze groep door een relatief hoge gemiddelde SROM-score wordt gekenmerkt ($\bar{X} = 411$ versus $\bar{X} = 393$; $F(1,78) = 6.56$; $p = .01$). Hieruit blijkt dus een allerm minst onkritische houding van respondenten met een hoge score op de SROM. Hoewel ook de hogere scores in de onderhavige steekproef nog steeds in de buurt van het vierde niveau van Kohlbergs ontwikkelingshiërarchie liggen, zijn er blijkbaar al zoveel elementen uit het hogere stadium mee vermengd dat een afstandelijke beoordeling van parlementair ondersteund regeringsbeleid mogelijk blijft.

Ten einde een overzicht te krijgen over de relaties tussen een netwerk van relevante variabelen is een multipel regressie uitgevoerd op de mate van bezorgdheid over de kernbewapening (INWA) - waarbij eerst via eenzelfde procedure is vastgesteld dat achtergrondvariabelen als leeftijd, sekse, volgorde (zie par. 2.) en SES ook gezamenlijk geen significant gedeelte van de variantie op de INWA verklaren. Als inhoudelijk relevante predictoren werden de vier belangrijkste variabelen uit dit onderzoek geselecteerd te weten politieke positie op de links-rechts dimensie, houding tegenover het lidmaatschap van de NAVO, ervaring met protestacties i.v.m. kernbewapening, en niveau van morele argumentatie (SROM). De resultaten van de regressie zijn in Tabel 2 samengevat.

Uit tabel 2 blijkt dat een zeer groot deel van de variantie van de afhankelijke variabelen - bezorgdheid over kernbewapening - wordt verklaard door vier predictoren, namelijk 42%. Hiervan neemt 'politieke positie' een groot deel voor haar rekening, maar niveau van morele argumentatie blijft een rol als predictor in de regressie-vergelijking vervullen. Hoe hoger de score op de SROM, hoe groter de bezorgdheid over kernbewapening, onafhankelijk van de invloed van de overige predictoren zoals politieke positie.

Tabel 2 Regressie op de mate van 'bezorgdheid over kernbewapening' (INWA) met de predictoren 'politieke positie', 'houding t.o.v. lidmaatschap NAVO', 'actie-ervaring', en 'morele argumentatie'

Bezorgdheid kernbewapening (INWA)				
Predictoren	Bèta	R ²	T	P
Blok 1:				
1. volgorde	-.19		-1.7	ns
2. leeftijd	.06		.5	ns
3. SES	-.15		-1.3	ns
4. sekse	.07		.6	ns
Subtotaal		.06		F(4,74) = 1.2 p = .31
Blok 2:				
5. actie-ervaring	-.20		-1.9	.06
6. morele argumentatie	.19		2.0	.05
7. houding NAVO	.20		2.0	.05
8. politieke positie	-.34		-3.2	.00
Totaal		.48		F(8,70) = 9.8 p.0000

Noot: De regressie is hiërarchisch omdat eerst de achtergrondvariabelen 'volgorde', 'leeftijd', 'SES', en 'sekse' zijn ingevoerd, waarna de overige predictoren volgen. De achtergrondvariabelen blijken nauwelijks variantie te verklaren; 42% wordt verklaard door de overige predictoren. Minimum paarsgewijze $n = 79$.

STUDIE 2

4 Methode

4.1 De proefpersonen

Aan het tweede onderzoek namen 92 leerlingen van het Kort Middelbaar Beroepsonderwijs (KMBO) deel. De afname van de vragenlijst vond tijdens de lesuren, klassikaal plaats. De leerkrachten traden op als 'proefleiders', daarbij schriftelijk geïnstrueerd door de onderzoeker. Duur van de afname was ruim een uur gemiddeld. Er was geen sprake van weigering tot deelname van leerlingen uit de betreffende klassen. De gemiddelde leeftijd was 17.6 jaar (minimum 14 jaar, maximum 20 jaar; $SD = 1.1$). 47% van de respondenten was van het mannelijk, 53% van het vrouwelijk geslacht. De sociaal-economische status (SES), gemeten aan het beroep van de vader (zie Westerlaak et al., 1975) was gemiddeld 3.0 ($SD = 1.5$; $n = 87$). Dit is beduidend lager dan de SES van de pedagogiek-studenten uit de eerste studie. Ook de respondenten uit de tweede studie zijn vergeleken met de aselechte landelijke steekproef van het NIPO, hoewel de betrokken leeftijdsgroep maar ten dele in deze

steekproef vertegenwoordigd is. Saillante verschillen hebben betrekking op kerkelijke gezindte, waarbij de protestanten sterk oververtegenwoordigd en de niet-kerkelijken sterk ondervertegenwoordigd zijn in de KMBO-groep. Ook is het percentage respondenten dat geen keuze maakt voor een politieke partij opvallend hoog, terwijl de linkse partijen beduidend minder populair lijken. Enigszins afwijkend antwoordt deze steekproef ook op de vragen over politiek militaire zaken. Een opvallend hoog percentage KMBO-leerlingen vindt een militair tegenwicht tegen het 'Oostblok' niet nodig, en meent ook dat het met de kernbewapening aldaar nog wel meevalt. Daarentegen wordt het NAVO-lidmaatschap belangrijk gevonden en is men ook positiever over de plaatsing van kruisraketten en de mogelijke uitbreiding van conventionele bewapening. De wat diffuse politieke ideeën die blijken uit het niet maken van een keuze voor een politieke partij, worden weerspiegeld in een nogal afwijkend antwoordpatroon op de politiek-militaire vragen (zie voor details Van IJzendoorn, 1985).

4.2 Procedures

In de tweede studie is een vragenlijst met de-

zelfde test en schalen gebruikt als in de eerste studie (zie par 2.2.)

4.2.1 De SROM

De alpha-betrouwbaarheid van de test voor morele argumentatie was .81 voor de scorebare protocollen; $n = 56$. De gemiddelde score was 316 ($SD = 40$). 26 protocollen bleken niet scorebaar vanwege het te grote aantal pseudo-antwoorden; in 10 protocollen ontbraken teveel antwoorden. Het grote aantal pseudo-antwoorden in de KMBO-groep lijkt erop te wijzen dat voor deze respondenten de moeilijkheidsgraad van de test erg hoog is. Vaardigheid in het begrijpend en analyserend lezen is natuurlijk een voorwaarde voor het goed en consistent invullen van de test. Een andere groep KMBO-leerlingen uit lagere klassen en met een minder hoge vooropleiding bleek eigenlijk niet meer in staat te zijn de SROM te maken: de alpha-betrouwbaarheid in een groep van 71 leerlingen bleek .57 te zijn (De Haas, 1985). De vraag of de scorebare protocollen afkomstig waren van een specifieke subgroep leerlingen werd beantwoord door de samenhang na te gaan van scorebaarheid met leeftijd, SES, 'bezorgdheid over kernbewapening' en 'politieke positie'. In geen van de gevallen bereikte de F -waarde een significant niveau (scorebaarheid met leeftijd: $F(1,90) = .03$; $p = .87$; met SES: $F(1,90) = .00$; $p = .95$; met 'politieke positie': $F(1,90) = .86$; $p = .36$). Een X^2 -toets voor de samenhang tussen sekse en scorebaarheid leverde een $X^2(91) = 2.4$; $p = .12$ op. Er zijn dus geen aanwijsbare verschillen tussen de groep leerlingen die de SROM goed hebben ingevuld en de groep die teveel pseudo- of ontbrekende antwoorden had. Evenals in de eerste studie werd ook hier geen samenhang gevonden tussen de score op de SROM en 'politieke positie' op de links-rechts dimensie: $r(55) = -.14$; n.s. Ook bestaat er geen samenhang tussen de SROM en de achtergrondvariabelen leeftijd, sekse, SES.

4.2.2 De INWA

Na verwijdering van twee items bleek de gestandaardiseerde item alpha .77 te zijn voor de totale schaal 'bezorgdheid over kernbewapening' ($n = 92$). De gemiddelde score is 4.35 ($SD = .8$) op een schaal van 0-8.

De concurrente validiteit van de schaal

'bezorgdheid over kernbewapening' wordt ook in deze studie bevestigd door een afwijkende houding van hoge scoorders op deze schaal tegenover de plaatsing van de kruisraketten in Nederland ($F(2,84) = 4.47$; $p = .01$; $\eta^2 = .10$). Ook in deze steekproef scoren de respondenten met ervaring in protestacties tegen kernbewapening hoger op de schaal dan degenen zonder actie-ervaring ($F(1,89) = 18.06$; $p = .0001$; $\eta^2 = .17$). Dit geldt nog sterker voor de wens aan acties deel te nemen ($F(1,86) = 38.97$; $p = .000$; $\eta^2 = .31$). Overigens betekent ook in deze tweede studie een hogere score op de schaal 'bezorgdheid over kernbewapening' niet, dat de respondent een minder realistische kijk op de bewapening van de Oostblokstaten heeft ($F(1,84) = .70$; $p = .41$), of optimistischer over de toekomst, m.n. de plaatsing van de kruisraketten in Nederland is ($F(1,88) = 2.37$; $p = .13$).

4.2.3 De volgorde

In tegenstelling tot studie 1 kon in onderhavig onderzoek geen effect van de volgorde van de vragen op de SROM- en INWA scores worden vastgesteld.

5 Resultaten

5.1 Bezorgdheid over kernbewapening bij KMBO-leerlingen

Globaal gezien maken de KMBO-leerlingen zich minder bezorgd over de kernbewapening dan de pedagogiek-studenten. Dat blijkt uit vergelijking van de gemiddelden op de schaal: $\bar{X} = 4.35$ ($SD = .8$) voor de KMBO-leerlingen, en $\bar{X} = 5.1$ ($SD = .8$) voor de pedagogiek-studenten. De verschillen hebben vooral betrekking op politiek-strategische kwesties zoals de vraag of een land alleen haar kernwapenarsenaal moet verminderen indien haar vijanden hetzelfde doen, en op de vraag of we kernwapens zouden moeten inzetten als de conventionele oorlog verloren dreigt te worden. De KMBO-leerlingen vinden de inzetbaarheid van kernwapens noodzakelijker dan de pedagogiek-studenten. Tegelijk tonen zich de KMBO-leerlingen wat pessimistischer over de mogelijkheid een kernoorlog te voorkomen dan de pedagogiek-studenten (zie voor details Van IJzendoorn, 1985).

5.2 Morele argumentatie en bezorgdheid over kernbewapening

Ook in dit onderzoek blijkt dat een hogere score op de SROM niet samenhangt met een irreële kijk op de voortgang van de kernbepapening in de Oostblokstaten ($F(1,48) = .32$; $p = .57$). Er is geen significant verschil in morele argumentatie tussen respondenten die menen dat de kruisraketten wel geplaatst zullen gaan worden, en degenen die de tegenovergestelde voorspelling doen ($F(1,53) = 2.36$; $p = .13$). Ook is er geen significant verschil in SROM-scores tussen respondenten die het goed/jammer/slecht vinden, als er na debatten in de Tweede Kamer zou worden besloten een aantal kruisraketten in Nederland te plaatsen ($F(2,51) = 1.19$; $p = .31$). Twee derde van de respondenten zou dat overigens jammer of slecht vinden. In tegenstelling tot de eerste studie, hebben de KMBO-leerlingen die menen dat een militair tegenwicht nodig is tegen het Oostblok geen significant andere SROM-score dan respondenten die dat tegenwicht niet zo nodig vinden. Wel is er een tendens dat respondenten met actie-ervaring een hogere SROM-score hebben ($\bar{X} = 336$; $n = 5$) dan respondenten zonder deze ervaring ($\bar{X} = 312$; $n = 50$). Maar door het zeer gering aantal respondenten met

actie-ervaring is deze tendens niet significant ($F(1,53) = 1.35$; n.s.). Hetzelfde geldt voor de wens om in de toekomst aan protestacties tegen kernbepapening deel te nemen ($F(1,52) = 1.04$; n.s.).

De kritische opstelling tegenover de kernwapenwedloop van respondenten met een hoge SROM-score blijkt echter wel duidelijk uit de samenhang tussen morele argumentatie en 'bezorgdheid over kernbepapening'. De Pearson correlatie tussen SROM en INWA is vergelijkbaar met die van de vorige studie: $r(55) = .38$ ($p < .01$). Hoe hoger het niveau van morele argumentatie hoe bezorgder de respondent zich over de kernbepapening toont.

De opmerkelijke samenhang tussen morele argumentatie en houding tegenover de NAVO in de eerste studie wordt hier alleen als tendens zichtbaar ($F(1,48) = 1.85$; n.s.), hoewel de zeer kleine groep respondenten die uittreding uit de NAVO bepleiten aanmerkelijk hoger scoren op de SROM ($\bar{X} = 339$; $n = 5$) dan degenen die aan het lidmaatschap de voorkeur geven ($\bar{X} = 312$; $n = 45$). Ook hier is waarschijnlijk de scheve verdeling mede debet aan de afwijking van de eerste studie.

Ook in de tweede studie is een multipele

Tabel 3 Regressie op de mate van 'bezorgdheid over kernbepapening' (INWA) met de predictoren 'politieke positie', 'houding t.o.v. lidmaatschap NAVO', 'actie-ervaring', en 'morele argumentatie' (KMBO-leerlingen)

Predictoren	Bezorgdheid kernbepapening			
	Bèta	R ²	T	P
Blok 1:				
1. volgorde	.06		.4	ns
2. sekse	.02		.1	ns
3. SES	-.10		-.7	ns
4. leeftijd	.09		.6	ns
Subtotaal		.02		
				$F(4,45) = .25$; $p = .91$
Blok 2:				
5. houding NAVO	-.32		2.3	.02
6. politieke positie	-.05		-.3	.73
7. morele argumentatie	.29		2.1	.04
8. actie-ervaring	-.27		-1.9	.07
Totaal		.38		
				$F(8,41) = 3.10$; $p = .008$

Noot: De regressie is hiërarchisch: eerst zijn de achtergrondvariabelen ingevoerd, daarna de overige predictoren. De achtergrondvariabelen verklaren nauwelijks variantie, 36% wordt door de overige predictoren verklaard.

Minimum paarsgewijze $n = 50$.

repressie op de schaal 'bezorgdheid over kernbewapening' uitgevoerd met een reeks achtergrondvariabelen, zoals sekse, leeftijd, SES en volgorde, en met de belangrijkste inhoudelijke variabelen zoals politieke positie, houding tegenover de NAVO, ervaring met protestacties tegen kernbewapening, en ten slotte het niveau van morele argumentatie (SR0M). Hoewel morele argumentatie niet significant blijkt samen te hangen met de achtergrondvariabelen, is via een hiërarchische opzet van de regressie gecontroleerd voor mogelijke invloeden (zie Tabel 3).

Uit die tabel blijkt dat 36% van de variantie van de schaal 'bezorgdheid over kernbewapening' wordt verklaard door de vier predictoren. Van deze vier predictoren blijkt 'politieke positie' nauwelijks relevant te zijn. Onafhankelijk van elkaar hangen de overige drie variabelen relatief sterk samen met 'bezorgdheid over kernbewapening' (de bèta's liggen rond de .30). Degenen die uitreden uit de NAVO bepleiten, actie-ervaring hebben en een hogere score op de test voor morele argumentatie, de SR0M, tonen zich meer bezorgd over de kernbewapening dan degene die het tegenovergestelde antwoordpatroon laten zien.

6 *Discussie en conclusie*

De resultaten van de twee empirische studies wijzen uit dat morele argumentatie (SR0M) wel degelijk samenhangt met het oordeel over kernbewapening (INWA). Respondenten met een hoge SR0M-score zijn weliswaar niet naïef over de realiteit van de kernwapenwedloop in Oost en West, maar ze zijn vaker bereid geweest zich daadwerkelijk voor acties tegen de kernbewapening in te zetten en hebben een kritischer houding tegenover de NAVO. Hun bezorgdheid over en betrokkenheid op de problematiek van de kernbewapening is groter dan van de respondenten met een lagere SR0M-score. De SR0M-score bepaalt echter niet de plaats van de respondent in het politieke spectrum (plaats op de 'links-rechts' dimensie). Dit in tegenstelling tot de INWA-scores. De 'bezorgdheid over kernbewapening' hangt zeker in de eerste studie sterk samen met stemgedrag en politieke overtuiging: hoe linkser men zichzelf beschouwt hoe groter de be-

zorgdheid over kernbewapening. Ook de houding tegenover de NAVO hangt hiermee in dezelfde richting samen. Daarnaast en onafhankelijk van de samenhang met politieke voorkeur resteert in beide studies een significant aandeel van de SR0M-score in de verklaarde variantie van de schaal 'bezorgdheid over kernbewapening'. De morele dimensie van een actueel politiek thema als de kernbewapening lijkt hiermee voldoende geïllustreerd.

Het niveau van morele argumentatie hangt weliswaar samen met bezorgdheid over kernbewapening, maar deze bezorgdheid wordt daarnaast natuurlijk ook door geheel andere factoren bepaald, die niet in deze onderzoeken zijn betrokken. Ruim de helft van de variantie van de INWA kon niet worden geprediceerd. Wellicht spelen hier zaken als voorhanden feitelijke informatie en invloeden vanuit de sociale omgeving een belangrijke rol. Toekomstig onderzoek zou zich daarop moeten richten.

Naast tal van overeenkomsten in resultaten van de twee studies, zijn er ook enkele saillante verschillen. Zo is er een groot verschil in gemiddelde score op de test voor morele argumentatie. De jongere KMBO-leerlingen argumenteren over morele dilemma's in termen van stadium 3, terwijl de pedagogiek-studenten in termen van stadium 4 argumenteren, althans in doorsnee. Er is verder een belangrijk verschil in mate van betrokkenheid op de problematiek van de kernbewapening. Onder de KMBO-leerlingen zijn er nauwelijks deelnemers aan protestacties tegen de kernbewapening en ze zijn blijken de score op de schaal voor bezorgdheid over kernbewapening ook aanzienlijk minder betrokken, zowel persoonlijk als politiek-strategisch. Toch convergeren de resultaten van de twee studies, en met name de overeenkomst in bivariate correlaties tussen morele argumentatie (SR0M) en bezorgdheid over kernbewapening (INWA) is treffend: in de eerste studie is de correlatie .35, in de tweede studie .38. Blijkbaar is dit theoretisch verwachte verband empirisch gezien tamelijk robuust. Zelfs in geheel verschillende groepen wordt ongeveer dezelfde samenhang teruggevonden.

Wat betekenen de resultaten nu voor de discussie over kernbewapening als onderwerp van morele opvoeding en politieke vor-

ming? De wijze waarop jongeren argumenteren over morele dilemma's hangt, zoals gezegd samen met hun oordeel over een politiek brandende kwestie als de kernbewapening. Ook de mate waarin men in het verleden bereid was deel te nemen aan acties tegen kernbewapening hangt met dit moreel argumenteren samen, zo konden we aantonen. Het eigenaardige hierbij is dat het niveau van moreel argumenteren geen echte keuze lijkt te laten tussen goed- en afkeuring van kernbewapening. Hoewel aantoonbaar is dat eenzelfde niveau van argumenteren bijvoorbeeld bij het Heinz-dilemma tot tegengestelde conclusies kan leiden, blijkt hier de eindconclusie in zekere zin al voorgetekend door het niveau waarop de jongeren moreel oordelen. Jongeren met een hogere score op de SROM blijken de morele dimensie van argumenteren vóór deelname aan de kernwapenwedloop wat lichter te wegen dan die van argumenten in tegengestelde richting.

Op zich strookt dit met de opvattingen die Kohlberg hieromtrent de laatste jaren heeft gehuldigd. Aanvankelijk was hij nog volstrekt overtuigd van het 'waarden-vrije' karakter van de morele stadia maar mede onder invloed van de uitkomsten van de latere fasen van zijn longitudinale onderzoek meent ook hij dat structuur en inhoud van moreel argumenteren niet volstrekt kunnen worden gescheiden. Vooral op de hogere niveaus van moreel oordelen is vaak sprake van één bepaalde, verdedigbare optie in een dilemma, terwijl juist kenmerkend is voor de lagere niveaus dat veel verschillende elementen op verschillende wijze gewogen een rol van betekenis bij de eindconclusie kunnen spelen. Zo blijkt het gedrag van proefpersonen juist bij hoger moreel oordelen eenduidiger voorspelbaar dan bij lagere niveaus van oordelen (zie Van IJzendoorn, 1980). Ook in de kwestie van de kernwapenwedloop kunnen uiteraard morele argumenten naar voren gebracht worden die deelname eraan lijken te rechtvaardigen. Toch blijken jongeren die principiële elementen in hun moreel oordelen laten doorklinken (een SROM-score >400 hebben) dergelijke argumenten afgewogen tegen morele argumenten die deelname juist afwijzen, minder zwaar te wegen.

Nu lijkt de verhouding tussen morele argumentatie en bezorgdheid over kernbewapening wat al te vanzelfsprekend te worden

geïnterpreteerd als een invloed van morele argumentatie op mate van bezorgdheid over kernbewapening, en niet omgekeerd. Toch betreft het hier de uitkomsten van correlatief onderzoek waarin de causale richting niet eenduidig kan worden vastgesteld. Recent is door Emler (1983) en Emler, Renwick & Mulone (1983) gesuggereerd dat in de jaren zestig en zeventig ten onrechte eenrichtingsverkeer is verondersteld tussen morele argumentatie en politieke attitudes. Zij menen dat op z'n minst sprake is van wederzijdse beïnvloeding, maar dragen ook argumenten aan voor de stelling dat de invloed van politieke attitudes op het niveau van morele argumentatie weleens groter zou kunnen zijn dan de omgekeerde invloed. Zij wijzen op de onvoldoende empirische steun voor de hiërarchische volgorde van de laatste stadia (4, 5 en 6), en veronderstellen dat we deze stadia misschien maar beter als gelijkwaardige eindpunten in de ontwikkeling van jongvolwassenen kunnen beschouwen. Welk eindpunt wordt 'gekozen', zou dan met name van de politieke meningen en overtuigingen van de persoon in kwestie afhankelijk zijn. Iemand met behoudender politieke standpunten zou stadium 4 als eindpunt kiezen, iemand met progressievere inzichten zou al gauw tot argumenteren in termen van het post-conventionele niveau (stadium 5 of 6) overgaan. Dit zou niet mogen leiden tot een oordeel over de adequaatheid van hun beider niveau van moreel argumenteren.

Hoewel deze redenering op zichzelf beschouwd plausibel is en de theorie van morele ontwikkeling ontoedoet van haar omstreken universalistische trekken, lijken onze gegevens toch in een enigszins andere richting te wijzen. Onze studies laten immers zien dat het niveau van morele argumentatie geen *directe* politieke lading heeft: plaats in het politieke spectrum vertoont geen samenhang met het niveau van morele argumentatie. Wel is er sprake van een samenhang met meningen over de ethisch geladen problematiek van de kernbewapening en het probleem van de eventuele plaatsing van de kruisraketten in Nederland. Dat zou de *indirecte* politieke lading van de morele argumentatie kunnen worden genoemd. In termen van Emler c.s. zou niet de plaats in het (partij-)politieke spectrum het niveau van morele argumentatie bepalen, maar hoogstens zou de attitude

ten aanzien van kernbewapening een causale rol kunnen vervullen in de morele ontwikkeling, c.q. in de 'keuze' voor één van de drie zogenaamd gelijkwaardige eindstadia (4, 5 en 6). Dat nu is niet erg aannemelijk als we ervan uitgaan dat de competentie tot morele argumentatie een complexe en diepgewortelde vaardigheid is die resultaat van een langdurig ontwikkelings- en opvoedingsproces vormt.

Voorlopig menen we ervan te kunnen blijven uitgaan dat op empirische en theoretische gronden het conventionele en postconventionele niveau terecht in een hiërarchische volgorde kunnen worden geplaatst (Van IJzendoorn, 1980), en dat de competentie tot morele argumentatie tenminste een causale rol in de ontwikkeling van een houding tegenover de kernwapenwedloop kan vervullen, waarbij invloeden in de tegengestelde richting natuurlijk niet moeten worden uitgesloten. Als dit uitgangspunt juist is dan zou het stimuleren van de morele ontwikkeling, het verhelderen en op een hoger plan brengen van morele argumentaties een invloed kunnen hebben op de houding van jongeren tegenover de kernbewapening. Morele opvoeding zou het denken over kernbewapening in de richting van een grotere bezorgdheid over en betrokkenheid op deze problematiek kunnen sturen, een effect dat wellicht nog kan worden vergroot door morele discussies niet alleen betrekking te laten hebben op overwegend ethische dilemma's zoals het hiervoor besproken Heinz-dilemma, maar ook op meer politieke dilemma's, bijvoorbeeld op het terrein van oorlog en vrede. Een dergelijke moreel/politieke vorming is wellicht één van de weinige, zeer bescheiden bijdragen die de pedagogiek aan de preventie van een kernoorlog kan leveren.

Literatuur

Aspeshlagh, R., L. J. A. Vriens & G. Zoon (Red), *Pedagogiek voor de vrede. Opvoeden tegen de stroom in*. Utrecht: Vredesopbouw, 1981.

Emler, N. P., *Morality and politics. The ideological dimension in the theory of moral development*. In: H. Weinreich-Haste & D. Locke (Eds.), *Morality in the making: Thought, action and social context*. Chichester: Wiley, 1981.

Emler, N. P., S. Renwick & B. Mulone, *The relationship between moral reasoning and political orientation*. *Journal of Personality and Social*

Psychology, 1983, 45, 1073-1080.

Escalona, S., *Growing up with the threat of nuclear war: Some indirect effects on personality development*. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1982, 52, 600-629.

Fishkin, J., K. Keniston & C. McKinnon, *Moral reasoning and political ideology*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 27, 109-119.

Fontana, A. F. & B. Noel, *Moral reasoning in the university*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973, 27, 419-429.

Gibbs, J. C., K. D. Arnold, R. L. Morgan, E. S. Schwartz, M. P. Gavaghan & M. B. Tappan, *Construction and validation of a multiple-choice measure of moral reasoning*. *Child Development*, 1984, 55, 527-536.

Grueneich, R., D. A. Weldon & S. G. Zecker, *Construction of an attitude scale for the assessment of concern about nuclear war*. Paper presented at the Fifty-Fourth Annual Meeting of the Eastern Psychological Association, Philadelphia, April 7, 1983.

Haan, N., M. B. Smith & J. Block, *Moral reasoning of young adults: Political-social behavior, family background and personality correlates*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1964, 10, 183-201.

Haas, H. de, *Zelfactualisatie een morele ontwikkeling?* Leiden: Vakgroep WEP (doctoraalscriptie), 1985.

Habermas, J., *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1976.

IJzendoorn, M. H. van, *Moraliteit en politiek bewustzijn. Eine Untersuchung zur politischen Sozialisation*. Weinheim & Basel: Beltz Verlag, 1980.

IJzendoorn, M. H. van, *Morele argumentatie en maatschappelijk protest. Kohlbergs theorie van de morele ontwikkeling*. *Filosofie en Praktijk*, 1981 2, 66-79.

IJzendoorn, M. H. van, *Moral and political education: A case for integration*. *International Journal of Political Education*, 1983, 5, 25-41.

IJzendoorn, M. H. van, m.m.v. Th. Zijlmans, *Morele argumentatie en bezorgdheid over kernbewapening bij pedagogiekstudenten*. Leiden: Vakgroep WEP, 1985.

Keniston, K., *Moral development, youthful activism and modern society*. *Youth and Society*, 1969, 1.

Klineberg, O., *Public opinion and nuclear war*. *American Psychologist*, 1984, 39, 1245-1253.

Kohlberg, L., *Essays on moral development, Volume one. The Philosophy of moral development*. New York: Harper & Row, 1981.

Lifton, R. J., *Beyond psychic numbing: A call to awareness*. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1982, 52, 619-629.

- Maasen, J., T. Peek & L. Vriens, 'Dat noem ik geen oorlog meer'. Utrecht: Vredesopbouw, 1984.
- Nassie, A. J., S. I. Abramowitz & J. E. Youmans, Moral development and politics a decade later: A replication and extension. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1983, 45, 1127-1135.
- Nunnally, J. L., *Psychometric theory*. New York: McGraw-Hill, 1978².
- Piaget, J., *Das moralische Urteil beim Kinde*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1973/1934
- Rivera, J. de, Facing nuclear weapons. *American Behavioral Scientist*, 1984, 27, 739-756.
- Schwebel, M., Effects of the nuclear war threat on children and teenagers. *American Journal of Orthopsychiatry*, 1982, 52, 608-618.
- Stockmon, C. T., *Comparison of American and Swedish students on attitudes and concerns about the threat of nuclear war*. Unpublished manuscript, Colgate University, Hamilton, 1984.
- Westerlaak, J. M. van, J. A. Kropman & J. W. M. Collaris, *Beroepenklapper*. Nijmegen: Instituut voor Toegespaste Sociologie, 1975.

Curriculum vitae

M. H. van IJzendoorn (1952) is als hoogleraar theoretische en historische pedagogiek verbonden aan de vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit te Leiden.

Adres: Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek, Rijksuniversiteit te Leiden, Postbus 9507, 2300 RA Leiden

Manuscript aanvaard 17-9-'85

Summary

IJzendoorn, M. H. van, 'Critical concern about nuclear war and moral judgment level'. *Pedagogische Studiën*, 1986, 63, 1-13.

In two studies the relationship between moral judgment level as measured by the Sociomoral Reflection Objective Measure, and concern about nuclear war was investigated. The first study was conducted among 93 university students, the second involved 92 students from a vocational high school. The results indicated that concern about nuclear war is related to moral judgment. The higher subjects score on the Sociomoral Reflection Objective Measure, the more concerned they are about the nuclear threat.